

पहिलो अध्याय

१. भूमिका

१.१ विषय-प्रवेश :

साहित्यमा कथाको सुदीर्घ र सुविकसित परम्परा छ। ऋग्वेदका यम-यमी, पुरुरवा-उर्वसीका संवाद, माधवी र गालवका कथात्मक प्रसङ्ग, पूर्वीय आख्यान परम्पराका प्राचीनतम उदाहरणहरू हुन् भन्नसकिन्छ। संस्कृतको कथ् धातुमा आ प्रत्यय लागेर निर्माण भएको कथा शब्दको अङ्ग्रेजी पर्याय स्तोरी हो। कथाको शाब्दिक अर्थ केही कथु वा कथेर भन्नु भन्ने हुँदछ। भन्ने-सुन्ने मानवीय वृत्तिजत्तिकै पुरानो यसको परम्परा भएकाले वेद, उपनिषद्, ब्राह्मण ग्रन्थ, बौद्ध जातक कथाका ब्रह्मव्याख्यात्मक कथा, यज्ञ-दर्भमुष्टि, देव-असुर, जनक-यज्ञवल्क्य आदिका संवाद, नचिकेतोपाख्यान, महर्षि पिप्पलाद, कपिलमुनि आदिका तत्त्वमीमांसाश्रित आख्यान-उपाख्यानमा पनि कथाका प्राचीनतम रूपाकृति पाउनसकिन्छ। यसै गरी पश्चिमी वाङ्मयमा मिश्रका पुराकथा, न्यू टेस्टामेन्ट, बाइबल, होमरका इलियड, अडिसी, ईसाका प्रारम्भिक वर्षहरूका इसप-नीतिकथा, एनिड, दाँतेको डिभाइन कमेडी आदिसम्म आख्यानका जरा फैलिएको पाउनसकिन्छ। पूर्वका रामायण, महाभारतबाटै प्रेरित-प्रभावित भएर आध्यात्मिक सत्यलाई आख्यानीकरण गर्ने परम्परामा बौद्धजातक-कथा, जैन कथागुण, उपपुराण, नीतिशास्त्र, पञ्चतन्त्र, हितोपदेश, वृहत्कथा, कथासरित्सागर आदि पालि-संस्कृतका आख्यानग्रन्थ जन्मिएका पाइन्छन्। प्राचीन वाङ्मयका यस्ता आख्यानात्मक संरचनाहरू जटिल अलौकिक र अद्भुत भएका हुनाले यिनीहरू मानवजीवनका यथार्थसँग सापेक्षित हुनसकेनन् तर आधुनिक र लोककथाका पृष्ठप्रेरणाचाहिँ बनिरहे। आधुनिक कथाको निकटस्थ स्रोत लोकाख्यान हो भने एउटा विशिष्ट विधाका रूपमा आज जेलाई कथा भनिँदछ त्योचाहिँ पश्चिमी साहित्यकै देन हो भन्नसकिन्छ किनभने अङ्ग्रेजी कथाकार-समीक्षक एङ्गर एलेन पोले नै पहिलोपल्ट न्याथनियल हर्थर्नका कथाको समीक्षा गर्नेक्रममा कथाका तत्त्वबारे विवेचना गरेका थिए।

जीवनका वास्तवतालाई जीवन्त मानवीय पात्र-पात्रा, घटना-तारतम्य, संवाद आदिका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्ने परम्पराको प्रारम्भ उन्नाइसौँ शताब्दीको पूर्वार्धतिर पश्चिमेली मुलुकहरूमा भएको पाइन्छ। वैज्ञानिक उन्नति, शैक्षिक जागरण, ज्ञानका शाखा-प्रशाखाका विकास, औद्योगीकरण, जीवनलाई चिन्ने-पर्गल्ने-रूपायित गर्ने जिज्ञासाकै परिणतिस्वरूप उन्नाइसौँ शताब्दीको उत्तरार्धदेखि पूर्वीय-पश्चिमी साहित्यजगत्मा कथाविधा महिमायुक्त बन्नपुगेको देखिन्छ।

नेपाली कथाको इतिहास लगभग दुइ सय वर्ष पुरानो छ। हिन्दी, बङ्गलाजस्ता भारतका

अन्य भाषाका कथाले जस्तै नेपाली कथाले पनि आफ्नो उत्थानकालमा प्राचीन-पौराणिक संस्कृतका आख्याननुवाद, लोकाख्यानका श्रव्य-परम्परा आदिबाटै कथातात्त्विक स्वरूपलाई प्रष्ट्याउँदैलगेको पाइन्छ। शक्तिवल्लभको महाभारत विराट् पर्व (सन् १७७०), भानुदत्तको हितोपदेश-मित्रलाभ (सन् १७७६), शक्तिवल्लभकै आख्यात्मक नाटक हास्यकदम्ब (सन् १७६८), भवानीदत्त पाँडेको मुद्राराक्षस (सन् १८३३), आदि अनूदित कृतिहरूबाट उठान गरिएको नेपाली कथा-परम्परा पत्र-पत्रिकाको प्रकाशन शुरू भएपछि मात्रै विस्तारै मौलिक लेखनको फाँटतिर अग्रसर भएको पाइन्छ। बनारसबाट निस्कने सूर्यविक्रम जवालीद्वारा सम्पादित-प्रकाशित गोर्खाली (१/७, सन् १९१५)-मा पद्मनाभ सापकोटाद्वारा विज्ञानविलास नामक छद्मनाममा लिखित कथा उपन्यास, सन् १९२६-देखि देहरादूनबाट ठाकुर चन्दनसिंहको सम्पादकत्वमा निस्कने गोर्खा-संसार (नोभेम्बर अङ्क, सन् १९२६)-मा सूर्यविक्रम जवालीद्वारा 'लाहुरे' छद्मनाममा लिखित 'देविको बलि' गोर्खा-संसार (सन् १९२७)-मै प्रकाशित रूपनारायण सिंहको कथा 'अन्नपूर्णा' रूपनारायण सिंहद्वारा सम्पादित-प्रकाशित खोजी पत्रिका (अङ्क ३, सन् १९४०)-का विभिन्न अङ्कहरूमा क्रमिक रूपले प्रकाशित रूपनारायण सिंहका 'मिष्ट्र एच० बी० ब्यास्नेट, ए० एस० एस० आई० (लण्डन), तथा 'धनमतीको सिनेमा स्वप्न'-जस्ता कथाहरू नै प्रारम्भिक मौलिक नेपाली कथाहरू हुन्। नेपाली कथालाई गोरखापत्र, गोर्खेखबर कागत, सुन्दरी, माधवी, गोर्खाली, चन्द्र, चन्द्रिका, जन्मभूमि, गोर्खासंसार, सम्मेलन पत्रिका, शारदा, भारती-जस्ता पत्रिकाहरूले सङ्क्रमणकालदेखि आधुनिककालसम्म डोन्याएर ल्याएका पाइन्छन्। सिक्किममा चाहिँ कञ्चनजङ्घा (सन् १९५७)-ले कथाविधालाई प्रथमोप्रथम प्रश्रय दिएको पाइन्छ तर सिक्किमका एकाध कथाकारका कथा सिक्किमबाहिरकै भारती, गोर्खा, हाम्रो कथा, उदय आदि पत्रिकामा पनि प्रकाशित भएका पाइन्छन्। सन्तवीर लिम्बूका 'कलिलो ठिटो' (उदय, ७/८, सन् १९४४), 'उकालो बाटोमा' (हाम्रो कथा १/५, सन् १९४६), 'ठूलेले काँचुली फेर्ने दिन' (हाम्रो कथा, १/४, सन् १९४६), थेलसीको 'आसाम मेलमा' (गोर्खा, ६/४-५, सन् १९४६), चन्द्रदास राईको 'अभिशाप' (भारती ६/१, सन् १९५४)-जस्ता प्रारम्भिक कथाहरूबाट शुरू भएको सिक्किमको नेपाली कथा-प्रवाह अहिले विभिन्न प्रवृत्ति र शैलीशिल्प भएको उन्नत साहित्यविधाका रूपमा प्रवहमान बनेको पाइन्छ।

साहित्यको शिक्षणसँग पेशागत रूपले आफू धेरै वर्षदेखि संलग्न रहेकाले कथामा रूचि रहनगएको छ। सिक्किमलाई दुइ दसकभन्दा बढी समयदेखि कर्मक्षेत्र बनाई बसेकाले यहाँको कथासाहित्यका हरेक पक्षसँग म परिचित छु। सिक्किमको सामाजिक जीवनको आरोहावरोहले नेपाली कथा-परम्परामा एउटा अलग्गै भूमिकाको निर्वाह गरेको मैले अनुभव गरेको छु। त्यहाँका राजनैतिक-धार्मिक-सांस्कृतिक स्थिति-परिस्थिति पनि कथाका आधार बन्नगएका छन्। सन् १९७५-मा सिक्किमको तीन सय बत्तीस वर्ष पुरानो जहाँनिया राजतन्त्रात्मक शासन-प्रणालीको अन्त भएपछि अनि भारतीय परिसङ्घमा यसै वर्ष सिक्किमको विलयन भएपछि

उत्पन्न भएको नवीन प्रजातान्त्रिक वातावरण सृजनशील प्रतिभाहरूका निम्ति अनुकूल बन्नगएको पाइन्छ। यसको फलस्वरूप साहित्यिक सृजनाको मूल नै फुट्नजान्छ। अहिलेको नेपाली कथा-साहित्यमा सिक्किमको कथा-साहित्यले आफ्नो अलग्गै परिचय स्थापित गरिसकेको छ। यस परिप्रेक्ष्यमा सिक्किमका नेपाली कथाको गम्भीर अध्ययन गर्ने मेरो उत्कृष्ट इच्छा अझ तीव्रतर बन्दै गएकाले नै म यस क्षेत्रलाई आफ्नो कार्यक्षेत्र बनाउनतर्फ आग्रही रहेको हुँ। यसलाई मैले आफ्नो रूचिक्षेत्र बनाउनतर्फ वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा एउटा आवश्यकताका रूपमा पनि ग्रहण गरेको छु। यस विषयमा अहिलेसम्म कसैले पनि शोधकार्य नगरेको हुँदा यस्तो महत्वपूर्ण कार्यमा आफै संलग्न हुने अभिप्रायलाई मैले संवरण गरेको हुँ।

सिक्किमको नेपाली कथा-साहित्यमा त्यहाँका जनजीवनका हर्षामर्ष र सुखदुःखात्मक अनुभूतिको प्रतिविम्बन, नेपाली कथा-साहित्यमा सिक्किमका नेपाली कथाको स्वरूप-अङ्कन, स्थान-निर्धारण, त्यहाँका कथाकारले अँगालेका भावपक्ष र शिल्पपक्षबारे विस्तृत विश्लेषण तथा मूल्य-आकलन पनि यस शोधप्रबन्धको उद्देश्य रहेको छ।

सिक्किमका सम्पूर्ण कथाहरूको विश्लेषण नगरेर प्रवृत्तिका आधारमा प्रमुख देखापर्ने कथाहरू नै प्रस्तुत शोधप्रबन्धका विवेच्य विषय छन्। अतः विवेच्य कथाहरूलाई कथ्य-शिल्पगत वैशिष्ट्यका आधारमा नै प्रमुखता दिइएको छ। यसरी सिक्किमका नेपाली कथामा पाइने प्रवृत्तिगत प्रयोग, शैलीवैशिष्ट्य तथा अन्य विशेषताहरूको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले नै यस शोधप्रबन्धको शीर्षक निर्धारण गरिएको छ।

यस कार्यले आजसम्म भएका शोधकार्यमा अझ एउटा खुट्टिकिलो थप्ला र सिक्किमका नेपाली कथाहरूको उचित मूल्याङ्कन हुन नसकेको कमी पनि पूरा गर्ला भन्ने धारणा राख्नु मेरो निम्ति आवश्यक हुनगएको छ।

१.२ विषयको क्षेत्र र सीमा

प्रस्तुत शोध-प्रबन्धको शीर्षक सिक्किमका प्रमुख नेपाली कथाहरूका प्रवृत्तिगत विश्लेषण र मूल्याङ्कन रहेकाले यहाँ प्रयुक्त सिक्किमका नेपाली कथा, प्रमुख र प्रवृत्ति शब्दहरूको अर्थग्रहण कसरी गरिएको छ भन्नेबारे प्रकाश पार्नु परमावश्यक ठान्दछु।

(क) सिक्किममा वर्षौंदेखि स्थायी रूपले बसेका अथवा अस्थायी रूपमै भए पनि सिक्किमका गाउँ-समाजसँग घुलमिल-परिचित हुने हदसम्मको अवधिभरि सिक्किममै सशरीर उपस्थित रही, त्यहाँ नै कर्मक्षेत्र बनाई बसेका कथाकारका कथाहरूलाई मात्र यस शोध-प्रबन्धअन्तर्गत सिक्किमका नेपाली कथा भनेर चिन्हित गरिएको छ। आकारगत लघुता भएको सिक्किम राज्यका साहित्यिक क्रियाकलापहरूमा यस शोधकर्ताले पनि सक्रियतापूर्वक सहभागी बन्दै आएकाले कथाकारहरूबारे जानकारी पाउन सजिलो पर्नगएको छ तथापि यस्ता

वर्गभिन्न को को पछन् वा पढेनन् भन्ने जानकारीका निर्दिष्टीकरणका निम्ति विभिन्न स्थानका विभिन्न व्यक्तिसँग भेटघाट, सोध-खोज, वास्तविकता-निरीक्षण, समाज-सम्पर्क आदि कार्यका सहायता लिइएका छन्।

(ख) प्रस्तुत शोध-प्रबन्धमा कतिपय कथालाई मात्र प्रमुख विवेच्य विषय मानिएका छन्। प्रमुख कथाहरूका स्तरमा दहिन सक्षम धेरै कथाहरू उपलब्ध भए तापनि शोधप्रबन्धको अपेक्षित आकारगत सीमा, ग्राह्यता तथा पठनीयतालाई समेत ध्यानमा राखी बाइसवटा कथाहरू मात्र प्रमुख कथाअन्तर्गत चयनित छन् यद्यपि अन्य उम्दा कथाहरूमा संक्षिप्त चर्चा पनि पृथक उपशीर्षकअन्तर्गत गरिएको छ। सिक्किमका समग्र कथाका भाव तथा शिल्पगत प्रवृत्तिहरूका विश्लेषण र मूल्याङ्कन नै यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको हुँदा विशिष्ट प्रवृत्तिहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्नसक्ने कथाहरूलाई मात्र प्रमुख भनी चिह्नित गरिएका छन्।

कथाका रूपपरक, शैलीपरक, तुलनात्मक, वस्तुप्रयोगपरक, समाजशास्त्रीयतावादी, प्रभाववादी तथा अन्यान्य विश्लेषण-आधार हुनसक्छन् तर प्रस्तुत शोध-प्रबन्धमा प्रवृत्तिगत विश्लेषणलाई नै आधार मानिएको छ। यस आधारलाई ग्रहण गर्न मलाई निम्न अवधारणाले प्रेरित गरेका छन् :

(क) नेपाली समीक्षा-साहित्यमा कविता-समीक्षाकै एकाधिपत्य रहेको पाइन्छ। विगतका केही वर्षहरूमा मात्र कथाविषयक एकाध समीक्षा-ग्रन्थहरू प्रकाशित भएका पाइन्छन्। यसका पछिल्लिर एउटा कारण के पनि रहेको छ भने सम्पूर्ण पूर्वीय साहित्यमै काव्यको वर्चस्व रहेको कुराको पुष्टि रामायण, महाभारत, कालिदासप्रणीत काव्यग्रन्थ, अन्यान्य कविका गौरवशाली काव्य-महाकाव्य तथा नेपाली साहित्यका प्राथमिक-माध्यमिक कालभरि नै काव्यलहरका उर्लदा प्रवाहले गर्दछन्। कथा-साहित्यलाई निर्दिष्ट, उन्नत साहित्यविधाका रूपमा प्रतिष्ठापित गर्ने श्रेय यूरोपेली साहित्यलाई जाँदछ। कथा-साहित्यलाई पारख गर्ने सर्वाधिक विकसित दृष्टिकोण पनि प्रवृत्तिमूलक दृष्टिकोण नै रहेको छ र स्वच्छन्दतावाद, यथार्थवाद, समाजवादी-यथार्थवाद आदि दृष्टिकोणहरू पश्चिमी साहित्यचिन्तनकै देन हुन्। रचनामा प्रतिपाद्य विषयलाई निरीक्षण-परीक्षण गर्ने सुविकसित वैज्ञानिक दृष्टि पनि यिनमा निहित रहेको पाइनेहुनाले म प्रवृत्तिमूलक अध्ययनतर्फ आकृष्ट रहेको हुँ।

(ख) हुन त कुनै पनि कृतिमा एक वा बढी प्रवृत्तिहरू दृष्टिगत गर्न नसकिने पनि होइनन् तर कुन कथामा कुन प्रवृत्तिका तत्त्व बढी परिलक्षित छन्, त्यसैका आधारमा विवेच्य प्रमुख कथाका प्रवृत्तिहरू खुट्ट्याउने कार्य गरिएको छ।

- (ग) मानव-सभ्यताको विकाससँगसँगै विश्वको पारिवारीकरण पनि भइरहेकै छ र ज्ञानका आदान-प्रदानले जीवनदृष्टिमा पनि परिवर्तन आइरहेकै छन्। नेपाली कथा-साहित्यले बङ्गला, हिन्दी र अङ्ग्रेजी कथा-साहित्यबाट प्रभाव ग्रहण गरेको कुरा अधीत-विदित नै छ, यसकारण, त्यस प्रेरणास्रोतलाई नम्रतापूर्वक स्वीकार्नु नै श्रेयस्कर ठानेर प्रवृत्ति-वर्गीकरणका पाश्चात्य प्रणालीलाई अङ्गीकार गर्नु मैले ग्राह्य ठानेको हुँ।
- (घ) स्वच्छन्दतावाद, सामाजिक यथार्थवाद, समाजवादी यथार्थवाद, मनोविश्लेषणात्मक यथार्थवाद, अस्तित्ववादजस्ता प्रवृत्तिहरू मानिसले अनुभूत गरेका, विकसित गरेका वर्षौंवर्षका जीवन-जगत्प्रतिका दृष्टिकोण हुन्, चेतना-यात्राका उपलब्धि हुन्। यही दृष्टिकोणबाट दृष्टिगत गरिए मात्र आधुनिक कथामा परिलक्षित मानवीय जीवन-यथार्थका सर्वाधिक पक्षप्रति न्याय हुने र यही नै वैज्ञानिक दृष्टिकोण हुने धारणाबाट प्रेरित भएर प्रवृत्तिमूलक विश्लेषणलाई रूचाएको हुँ। सिक्किमका कथाहरूमा यीबाहेक अन्य प्रवृत्ति छँदैछैनन् भन्नेचाहिँ किमार्थ होइन तर विवेच्य कथामा यी प्रवृत्तिको प्रवाह सुदृढ र स्पष्ट भएकाले मात्र उपर्युक्त प्रवृत्तिलाई विश्लेषणाधार मानिएको छ।

सिक्किमका कथालेखनको प्रारम्भिक कालदेखि प्रस्तुत शोधविषयलाई शोधकार्यका निम्ति पञ्जीकृत गरिएको समय अर्थात् सन् १९६३-सम्मका उपलब्ध नेपाली कथाहरू नै प्रस्तुत शोध-प्रबन्धको विषयगत तथा समयगत सीमा रहेको छ।

१.३ शोध-प्रबन्धको सङ्गठन :

प्रस्तुत शोध-प्रबन्धलाई समग्रतः पाँच अध्यायहरूमा समाप्त गरिएको छ। पहिलो र पाँचौं अध्यायमा क्रमसँग परिचय र उपसंहार रहेका छन् अनि आफ्नो मूल कार्ययोजनालाई शृङ्खलाबद्ध प्रस्तुति प्रदान गर्नका निम्ति शोध-विषयलाई तीनवटा मूलभूत अध्यायमा विभक्त गरिएको छ। शोध-समस्यालाई सुसङ्गठित कलेवर प्रदान गर्न तथा तिनलाई उपसंहारसम्म सहज-सुललित ढङ्गमा गतिमान् बनाई पुऱ्याउनलाई पृथक-पृथक विश्रामस्थलका रूपमा अध्यायहरूको विभाजन गरिएको छ।

शोधकृतिको दोस्रो अध्यायले सिक्किमका नेपाली कथाको परम्परा र विकासको सर्वेक्षणात्मक पीठबन्ध प्रस्तुत गर्दछ। यस सर्वेक्षणलाई दुई चरणमा विभाजित गरिएको छः पूर्वप्रजातन्त्रकालीन, अर्थात् सन् १९७५-अधिका सिक्किमका नेपाली कथा अनि प्रजातन्त्रोत्तरकालीन, अर्थात् सन् १९७५-पछिका सिक्किमका नेपाली कथा। सन् १९७५-मा भारतीय परिसङ्घमा सिक्किमको विलयन एउटा राजनैतिक घटनाक्रम मात्र थिएन तर यो जहानियाँ राजतन्त्रदेखि उन्मुक्त प्रजातन्त्रमा प्रवेश हुँदाको सामाजिक-सांस्कृतिक-राजनैतिक युगान्तकारी घटना पनि थियो। साहित्यिक परिवेशका लागि ता झन् सन् १९७५ एउटा सङ्क्रमण-विन्दु र ऐतिहासिक महत्वको वर्षसमेत

बनेको कुरा यसअघि र यसपछिका साहित्यिक क्रियाकलापले स्वतः स्पष्ट पारिदिन्छन्। यस परिवर्तित प्रजातान्त्रिक परिवेशमा प्रवेश भएपछि सिक्किमको साहित्यिक प्रवाह सततः क्रियाशील र गतिमय बनेको तथ्यलाई मध्यनजरमा राखी दोस्रो अध्यायको कथा सर्वेक्षणलाई उपर्युक्त दुइ मूल खण्डमा विभाजित गरी, प्रत्येकका निष्कर्ष पनि प्रस्तुत गरिएको छ। यी दुवै निष्कर्षमा सिक्किममा तत्-तत् कालावधिका कथामा देखापरेका शिल्प तथा भावगत विशेषताहरूको विहङ्गावलोकन गर्दै त्यस्ता प्राप्तिलाई तालिकाबद्ध सूक्ष्माङ्कन पनि गरिएको छ। यसबाट परवर्ती अध्यायहरूमा गरिने प्रमुख कथाका प्रवृत्तिगत विश्लेषण र मूल्याङ्कनको प्रवेशद्वार उघार्नेसम्म काम गरिएको छ।

तेस्रो अध्यायमा सिक्किमका नेपाली कथाहरूमा विद्यमान विभिन्न प्रवृत्तिहरूको सैद्धान्तिक परिचय, र कथामा तिनका प्रयोग-विधिबारे विशद चर्चा गरिएको छ। यस अध्यायअन्तर्गत स्वच्छन्दतावाद, सामाजिक यथार्थवाद, मनोविश्लेषणात्मक यथार्थवाद, समाजवादी यथार्थवाद, अस्तित्ववाद इत्यादि प्रवृत्तिहरूका परिचय, ऐतिहासिक विकास, मूलभूत मान्यता र कथामा तिनका प्रयोग-परम्पराको विशद चर्चा पाँचवटा उप-अध्यायहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ। सिक्किमका बहुशः कथाहरूमा यिनै प्रवृत्ति पाइनेहुनाले तेस्रो अध्यायका यी सैद्धान्तिक चर्चाहरूले परवर्ती अध्यायका लागि पूर्वाधारको कार्य गरेका छन्।

चौथो अध्यायमा सिक्किमका प्रमुख नेपाली कथाहरूका प्रवृत्तिगत विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ। यसका पाँचवटा उप-अध्यायहरू छन्। तिनमा क्रमशः नेपाली कथामा पाइने स्वच्छन्दतावादी, सामाजिक यथार्थवादी, समाजवादी यथार्थवादी, मनोविश्लेषणात्मक यथार्थवादी र अस्तित्ववादी कथाहरूका पृष्ठभूमिसहित यी प्रवृत्तिका सिक्किमका प्रमुख नेपाली कथाका भाव तथा शिल्पका विश्लेषण-मूल्याङ्कन गरिएका छन्। प्रमुख कथाहरूका चयन कथातात्त्विक निर्वाहकुशलता, वस्तुचयन, प्रवृत्तिगत प्रतिपादन, भाषा-शैलीगत वैशिष्ट्य आदिका आधारमा गरिएका छन्। शोध-प्रबन्धको आकारगत सीमा तथा प्रवृत्तिविशेषमा लेखिएका कथाहरूका न्यूनता-अधिकतालाई महत्व दिँदै विवेच्य कथाहरूका सङ्ख्या निर्धारित गरिएका छन्। यस दृष्टिले स्वच्छन्दतावादी तथा सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिअन्तर्गत अत्यन्त धेरै कथा पाइएकाहुनाले यी प्रवृत्तिका पाँच-पाँचवटा अनि अन्य प्रवृत्तिका चार-चारवटा कथाहरू विश्लेषण-मूल्याङ्कनार्थ चयनित छन्।

चौथो अध्यायका हरेक उप-अध्यायका अन्त्यमा समान प्रवृत्तिका अन्य उल्लेख्य कथाहरूका सामान्य चर्चा गरिएको छ। यिनलाई विभिन्न विषयवस्तुगत विविधताका आधारमा वर्गीकरण गरी, तिनमा उपयुक्त शीर्षक दिई, उप-उप अध्यायहरूमा समावेश गरिएको छ। सिक्किमका कथाहरूमा पाइने वस्तुप्रयोगगत वैविध्यको समग्र-चित्र प्रस्तुत गर्ने ध्येयले नै यसो गरिएको हो।

पाँचौं अध्याय अर्थात् उपसंहारअन्तर्गत दोस्तोदेखि चौथो अध्यायसम्मको लेखाजोखा र प्राप्ति-अप्राप्ति आदिको चर्चा गरिएको छ। दोस्तो अध्यायको ऐतिहासिक सर्वेक्षणले सिक्किमका पूर्वप्रजातन्त्रकालीन र प्रजातन्त्रोत्तरकालीन नेपाली कथामा परिलक्षित भाव-शिल्पगत रूपाकृतिका सततः परिवर्तनलाई दिग्दर्शित गर्नाका साथै नेपाली कथाको विशाल फाँटमा सिक्किमका नेपाली कथाले आफ्नो उपस्थितिको स्पष्ट आभास गराएका तथ्यको पुष्टि गरेको छ। यसका साथै यस सर्वेक्षणले सिक्किमका नेपाली कथाहरूमा त्यहाँको श्रमसाध्य ग्रामीण परिवेश, कृषि तथा सरकारी सेवाश्रित जनजीवन, जीवनका कटु-मधु अनुभूतिका अङ्कन-चिन्तन, स्वच्छ पर्यावरण, हरित् प्रकृति तथा नैसर्गिक भू-सौन्दर्यका वास्तवताहरूलाई उद्घाटित गरेको छ।

वर्तमान विश्वका कथासाहित्यमा अनेकौं प्रवृत्तिहरू सततः प्रवहमान भइरहेका कुराप्रति सचेत अध्येताहरू अनभिज्ञ छैनन्। भारतको हिमाली राज्य सिक्किमको कथा-साहित्यमा पनि अनेकौं भाव-शिल्पगत प्रयोगहरू भइरहेका छन्। यस्ता प्रवृत्तिहरूका सिद्धान्तपक्षमाथि प्रकाश पार्ने कार्य तेस्तो अध्यायमा गरिएको छ। चौथो अध्यायका पाँच उप-अध्यायमा गरिएका सिक्किमका प्रमुख नेपाली कथाका प्रवृत्तिगत विश्लेषण-मूल्याङ्कन तथा तिनका उप-उप-अध्यायहरूमा गरिएका अन्य उल्लेख्य कथाका सामान्य चर्चाबाट नेपाली कथा-साहित्यमा सिक्किमका प्रमुख कथा-प्रवृत्तिहरूको चिन्हारी स्वतः प्रष्टिएको तथ्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

१.४ पूर्वकार्यको संक्षिप्त विवरण, सामग्री-सङ्कलन, तथा औचित्य-निरूपण :

सिक्किममा नेपाली कथाको परम्परा अर्धशताब्दी पुरानो छ। यसको आफ्नै सिङ्गो र सग्लो रूप बनिसकेको छ तर पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित एकाध छुटपुट लेख-रचनाबाहेक सिक्किमका नेपाली कथाबारे एकमुष्ट र सम्यक् अध्ययन भने हुनसकेको थाहा पाइएको छैन। यस विषयको विशद विश्लेषणात्मक शोध वर्तमान नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा देखिएको एउटा आवश्यकता पनि हो। यही खट्किँदो अभावलाई हृदयगत गरी सिक्किमका नेपाली कथाहरूको प्रवृत्तिगत विश्लेषण र मूल्याङ्कनबाट नेपाली कथा-क्षेत्रमा सिक्किमको विशिष्ट कथात्मक पदचिह्नको जानकारी सबैमा होस् भन्ने उद्देश्यले नै यो शोधकार्य शुरू गरिएको हो। प्रस्तुत विषयको पूर्वाध्ययन-क्रममा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित मोहनप्रकाश राई, देवकुमार राई, गोपालप्रसाद दाहाल, जस योज्जन 'प्यासी' आदिका निरूपणात्मक लघु रचनाहरू पाइएका थिए तर विषयको व्यापकतालाई दृष्टिगत गर्दा उक्त लघु रचनाहरूबाट प्रस्तुत शोध-विषयको किञ्चिन्मात्र अंश पनि प्रकाशित नहुने कुरा थाहा लाग्यो। ती लेखादिबाट यस दिशातर्फ एउटा गहकिलो शोधकार्य हुनुपर्ने आवश्यकताबोधको सङ्केतसम्म चाहिँ पाइन्छ। यसै वस्तुस्थितिलाई मनन गरी मैले यो शोधकार्य आरम्भ गरेको हुँ। यसबाट सिक्किमका नेपाली कथाका विभिन्न आयामका प्रवृत्तिगत विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु नै मैले यस शोधकार्यको विशेष अभिप्राप्ति मानेको छु।

यसरी केही मात्रामा भए पनि सिक्किमका नेपाली कथाहरूका विभिन्न पक्षबारे अध्ययन-

विश्लेषण भयो नै होला भनी म आशान्वित छु। उपलब्ध कथाहरूका आधारमा सिक्किमका नेपाली कथाका भावगत-शिल्पगत प्रयोग-परम्परालाई रेखाङ्कित गर्ने काम भएको हुँदा अनुसन्धानात्मकताको उज्यालोबाट अद्यापि वञ्चित सिक्किमका नेपाली कथाहरूप्रति केही न्याय हुनपुग्यो कि भन्ने मैले ठानेको छु।

प्रस्तुत शोधकार्यका अक्षमता वा सक्षमताबारे सही निर्णय ता कथामर्मज्ञ विद्वज्जनबाट मात्र हुनसक्ने कुरा ज्ञात हुँदाहुँदै मैले आफै यस विषयमा मन्तव्य प्रकट गर्नु अशोभनीय मान्दछु।

आफ्नो शोधकार्यको मौलिकताबारे शोधकर्ताको पक्षबाट केही प्रष्ट्याउनुपर्ने शोधकार्यगत परिनिष्ठ-प्रक्रिया र प्रणाली रहेको हुँदा यसै औपचारिकताको पालनसम्म गरेको चाहिँ यहाँ म स्पष्ट्याउन चाहन्छु।

शोधकार्य-क्रममा नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी भाषाका मौलिक-अनूदित ग्रन्थ, विभिन्न पत्र-पत्रिकामा छरिएका लेख-समालोचनादिलाई उपजीव्य सन्दर्भका रूपमा ग्रहण गर्नुपरेको वास्तविकतालाई म स्वीकार्दछु किनभने विवेच्य विषयको सम्यक अध्ययन-विश्लेषणका लागि उक्त सन्दर्भ ग्रन्थहरूको सहायता ता अपरिहार्य थियो नै। यस क्रममा मैले प्रयाग-इलाहाबादको हिन्दी ग्रन्थालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर-को पुस्तकालय, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालयको पुस्तकालय, गान्तोकको सामूहिक भवनको पुस्तकालय, दार्जिलिङको पारसमणि प्रधान शोध-पुस्तकालय, एकाध साहित्यकारहरूका घरेलु पुस्तकालय आदिबाट प्रशस्त सहयोग लिएको छु तथा कथाकार र विज्ञजनसँग आफ्ना जिज्ञासा राख्ने, चर्चा-परिचर्चा गर्नेजस्ता कार्यलाई पनि साधनका रूपमा लिएको छु। सन्दर्भ ग्रन्थहरूका आधारहरूबाट हैसे-होस्टे लिँदै आफ्नो पक्षबाट भने विवेच्य विषयको चिन्तन-मनन गरी तिनको विश्लेषण र मूल्याङ्कनजस्ता ऐकान्तिक कार्य नै गरेको छु। आफ्नो सीमित ज्ञानले भ्याएसम्म यस प्रकारको कार्य अद्यापि कसैबाट-कतैबाट भएको थाहा पाइएको छैन। यसकारण, सिक्किमका नेपाली कथाहरूका प्रवृत्तिहरूको स्पष्ट अध्ययन-विश्लेषण गर्ने तथा परिचित गराउने प्रसङ्गमा यस शोधकार्यलाई म मौलिक भन्न गहुकाउँदिनँ। शोध-विषयको सन्दर्भमा प्रस्तुत शोध-प्रबन्ध मौलिक मात्र नभई समय-सापेक्ष पनि छ।

शोध-प्रबन्धमा प्रयुक्त चिह्न, शब्द र अन्य सहायक विधि :

यस शोध-प्रबन्धमा पत्रिकाका नाउँ, पुस्तकका नाउँ, कतिपय अतिविशिष्ट पारिभाषिक शब्दलाई मोटा अधरमा राखिएका छन्। कथा-विषयक शोध-कार्य हुनाले कथाका संवाद र उद्धृतांशलाई उद्धरण चिन्हभित्र यथावत् राखिएका छन्। सन्दर्भ ग्रन्थमा अभिव्यक्त अरूका मतलाई आफ्ना भाषामा बनाई, त्यस ठाउँमा अङ्क दिई, पादटिप्पणीमा कृतिकारका नाउँ, कृति-पत्रिकादिका नाउँ, संस्करण, प्रकाशन-समय तथा पृष्ठ सङ्ख्या दिइएका छन्। संस्करणको

उल्लेख नगरिएका कृतिहरूलाई यथावत् नै प्रस्तुत गरिएको छ। धेरजसो कृति प्रथम संस्करणका नै भएकाले अनि यो स्वतः बुझिने भएकाले तिनको पनि उल्लेख गरिएको छैन अनि प्रथमबाहेक अन्य संस्करणको उल्लेख गरिएका कृतिका संस्करण-पुनर्मुद्रणलाई यथारूप प्रस्तुत गरिएको छ। पत्र-पत्रिकाका सम्पादक-प्रकाशकका नाउँ, अङ्क प्रकाशन वर्ष आदि यथारूप प्रस्तुत गरिएको छ। प्रकाशन-वर्षको उल्लेख गर्दा विक्रम सम्वत्लाई 'वि० सं०' ईस्वी सम्वत्लाई 'सन्' लेखिएको छ। मितिका अघाडि कृतिका नाउँ आदि तुरून्तै दोहोरिएका भए नेपाली कृतिका प्रसङ्गमा 'ऐ०' (ऐजन), बीचमा अर्को कृति आई दोहोरिएको भए 'पूर्ववत्' तथा अङ्ग्रेजी कृतिका प्रसङ्गमा लगत्तै दोहोरिएका ठाउँमा 'Ibid' तथा बीचमा अर्को कृति आई दोहोरिएका ठाउँमा Op. Cit (opere citato), नेपाली पृष्ठलाई 'पृ०' अङ्ग्रेजी Page-लाई P., Pages लाई PP. अनुवादलाई 'अनु०' वा Trans. अनि सम्पादकलाई 'सम्पा०' वा 'Ed.' आदि शब्द-सङ्केतका प्रयोग गरिएको छ। सम्पूर्ण शोध-प्रबन्धभरि नै अङ्ग्रेजी भाषाका कृति तथा कृतिकारका नाउँ अङ्ग्रेजीमै यथावत् राखिएका छन्।

अङ्ग्रेजी शब्दलाई ठाउँ-ठाउँमा विभिन्न व्यक्तिले विभिन्न तरिकाले उच्चारण गर्नेहुनाले देवनागरीमा असङ्गतिपूर्ण उच्चारण पर्नजाने सम्भावनालाई ध्यानमा राख्दै अङ्ग्रेजीका कृति-कृतिकारका नाउँलाई यथावत् राखिएको हो।

आफ्नै अलग्ग ऐतिह्य, परिस्थिति र भौगोलिकता बोकेको हिमाली राज्य सिक्किममा लेखिएका कथाले नेपाली कथाको विशाल मानचित्रमा आफ्नो विशिष्ट परिचय गराएको तथ्य यस अध्ययनले प्रस्तुत गर्नसकेछ भने मलाई आफ्नो शोध-श्रम सार्थक बनेको लाग्नेछ।

